

ՄՈԹՈՐՆ ՇԱՆՅՈՒՅԸ ՕՂՈՎԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐ

Մ.թ. V-VIII դարերում Կենտրոնական Ասիայի, Ալթայի տարածքներից միջինասիական տարածքներ ներխուժեցին բազմաթիվ թյուրքախոս ցեղեր:

Նրանցից էին օղուզական ցեղերը, որոնք, միախառնվելով Միջին Ասիայի սարմատապլանական և իրանական ցեղերին¹, մի քանի դարերի ընթացքում կարողացան իշխող դիրք գրավել այդ տարածքներում և գրեթե ամբողջովին փոխել դարեր շարունակ այդտեղ բնակվող ժողովուրդների մարդաբանական հատկանիշները՝ գերիշխող դարձնելով մոնղոլոիդ ռասայական տիպը, իսկ միջին դարերում այդտեղ սկսեցին ձևավորվել ներկայիս միջինասիական թյուրքախոս ժողովուրդները:

Մ.թ. XI-XIII դդ. ներխուժելով Իրանի, Փոքր Ասիայի տարածքներ, օղուզական ծագմամբ մի շարք ցեղեր, ինչպիսիք էին քընքները, կայըները, բայանդուրները, իվաները, սալգուրները (սալոր, սալըր), աֆշարները (աուշար, ավշար), մեծ դեր խաղացին նաև այս տարածքների պատմության մեջ:

Որտեղից էին ծագում օղուզները և ովքեր էին նրանց նախնիները:

Պատմական գրականության մեջ հայտնի է Հոննական ցեղային միությունը, որը գոյություն է ունեցել Չինաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջանում մ.թ.ա. III- մ.թ. I դդ. և իր կազմում ներառել է բազմաթիվ թյուրքախոս ցեղերի, որոնցից առավել հզոր էին օղուզական ցեղերը:

Թե արդյոք հնագույն թյուրքերը, որոնք չինական աղբյուրներում նշվում են տյուգույե ցեղանվամբ, մտնում էին այս ցեղային միության կազմի մեջ, թե ոչ, բոլորովին այլ խնդիր է, սակայն հայտնի է, որ օղուզներն այդ ժամանակ արդեն թյուրքախոս էին, թև լայնորեն կիրառում էին նաև մոնղոլերենը:

Այդ ժամանակներում՝ մ.թ.ա. III- մ.թ. I դդ. օղուզական ցեղերի կազմում արդեն տեղի էին ունենում ժառանգական դասակարգումներ, որոնց շնորհիվ մինչև այսօր էլ պահպանվում է թյուրքախոս օղուզական ծագմամբ ժողովուրդների հստակ ծագումնաբանությունը: Այս երևույթը նշանակալի էր այն իմաստով, որ մեզ հայտնի առաջին դեպքն էր քոչվոր թյուրքախոս ցեղերի համար և իր ուժը չկորցրեց բավական տևական ժամանակ: Բացի այդ, թյուրքախոս ժողովուրդների ուսումնասիրության հարցում այն կարևոր աղբյուր է եղել և մինչ օրս էլ իր նշանակությունը չի կորցրել: Այս դասակարգումները օղուզական ցեղերի մոտ տեղի ունեցան համակարգված ձևով, որոնք պատմական գրա-

կանության մեջ կապվում են թյուրքախոս-օղուզական ժողովուրդների նախահայր Մոթուն Օղուզ խանի անվան հետ:

Ընդհանրապես, պատմական գրականության մեջ Մոթուն շանյույը նույնացվում է Օղուզ խանի՝ թյուրքախոս մի քանի ժողովուրդների լեզենդար նախահոր առեղծվածային կերպարի հետ:

Մոթուն շանյույ, այսինքն՝ Մոթուն իշխան անվամբ հայտնի հզոր առաջնորդի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է չինական սկզբնաղբյուրներում, իսկ երբ օղուզական ցեղերը հաստատվում են Սիջին Ասիայում (մ.թ. VI-VIII դդ.), Մոթուն անունը կորսվում է և միջնադարյան պատմագրության և Սիջին Ասիայի թյուրքախոս ցեղերի մեջ անվանափոխվում է Օղուզ խանի:

Նրա անունով ստեղծվում է թյուրքախոս ժողովուրդների էպոսը՝ «Օղուզ Նամեն», որի մեջ տեղ գտած իրադարձություններին հանդիպում ենք նաև Կովկասի և Փոքր Ասիայի թյուրքախոս ժողովուրդների՝ «Իմ պապ Քորքուդի գիրքը» էպոսում:

Ընդհանրապես «Օղուզ Նամեն» ընդունված է համարել նախախլամական շրջանում ձևավորված էպոս, իսկ «Իմ պապ Քորքուդի գիրքը»՝ հետխլամական շրջանի էպոս:

Համաշխարհային գրականության պատմության մեջ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ պատմական հեղինակություն ունեցող որևէ անձնավորություն տվյալ ժողովրդի ստեղծած բանահյուսությամբ դառնում է առեղծվածային, իսկ նրա գործունեությանը տրվում են հեքիաթային, ֆանտաստիկ բնութագրումներ:

Թյուրքական բանահյուսությունը նույնպես բացառություն չէ: Սակայն Մոթուն շանյույի և Օղուզ խանի կերպարները նույնացնելիս և նրանց գործունեությունը էպոսների միջոցով ուսումնասիրելիս կարևոր ենք համարում հաշվի առնել այն ժամանակաշրջանները, երբ հիշատակվում են նրանք:

Մոթուն շանյույի մասին առաջին տեղեկությունները չինական սկզբնաղբյուրներում են, որոնք սոսկ պատմական արձանագրություններ են և հնարավորինս զերծ են մնացել հորինվածքներից:

«Օղուզ Նամեն» և «Քորքուդի գիրքը» էպոսները ձևավորվել են հետագայում այլ աշխարհագրական և պատմական պայմանների առկայությամբ, իսկ նրանցում տեղ գտած ավանդությունները ձևավորվել և նոր տեսք են ստացել միջին դարերում, երբ առկա էր մահմեդականության հուժկու գործունը: Այս հանգամանքն արդեն հիմք է տալիս ասելու, որ այն թյուրքախոս ցեղերի շրջանում, որոնք ընդունել էին մահմեդական կրոնը, այդ ավանդությունները ստանում են մահմեդականության դոգմաներով, այդ ժամանակշրջանի պատմական իրադարձություններ:

րով հարստացված տեսք: Բացի կրոնական ազդեցությունից առկա է նաև արաբական և պարսկական մշակույթների զգալի ազդեցությունը բյուրքախոս ժողովուրդների մշակութաստեղծման գործընթացում:

Իհարկե, եթե մի կողմ դնենք կրոնական ավելորդ ազդեցությունը, Օղուզ խանի մասին տեղեկություններն ուսումնասիրենք հարուստ բանահյուսական ազդեցությունից անկախ, դրանք համեմատելով բուն պատմական աղբյուրների հետ, ապա կստանանք իրադարձությունների ճիշտ պատկերը:

Նախ խոսենք Մոթուն շանյույի մասին չինական աղբյուրների շուրջ:

Ըստ գիտնական Ա. Ն. Բերնշտամի՝ մ.թ.ա. III-II դարերում նա եղել է հոննական ցեղային միության հզոր առաջնորդը: Բերնշտամը հիմնվում է չինական տարեգիր Շիցզիի՝ հոնների մասին տեքստերի վրա, որոնցից 110-րդը Մոթունի մասին է²:

Այն գրվել է վերջինիս կյանքի ժամանակներում և կարելի է համարել հիմնականը մ.թ.ա. առաջին դարի հայտնի չինացի տարեգիր Սիմա Յիանի և մ.թ. առաջին դարի տարեգիր Բանգուի տարեգրություններից առաջ³:

Մ.թ.ա. III դարում կազմված հոննական ցեղային միության քաղաքական պատմությունն սկսվում է նրա առաջնորդ Տումանից, ով համարվում է Մոթուն շանյույի հայրը: Տումանի անվան հետ է կապված մ.թ.ա. 216 թ. հոննական ցեղերի ներխուժումը Չինաստանի տարածք և Հոննական բարբարոսային կայսրության ստեղծումը Արևելքում:

Մոթունը, սպանելով հորը, անցնում է իշխանության: Նա երեք անգամ արշավում է Չինաստան մ.թ.ա. 204, 197, 196 թվականներին՝ կախյալ վիճակում պահելով այն: Նա իրեն է ենթարկում նաև դինյիններին, Ենիսեյան դըրդզների մախնիներին, ովքեր այդ ժամանակ հայտնի էին գյանգյուն ցեղամունով: Նա իրեն է ենթարկում նաև ալթայական դըփչաղներին:

Հետաքրքիրն այն է, որ *գյանգյունները* առաջին անգամ *դըրդզներ* են անվանվում նրա արշավանքից հետո: Կարծիք կա, որ այս ցեղանունը *kirk(40)* և *kiz (աղջիկ)* բառերի միացումն է, և դըրդզական «*Քրրք քրք*» էպոսի համաձայն այս ժողովուրդն առաջացել է քառասուն կույսերից: Ա. Ն. Բերնշտամը կարծում է, որ դըրդզների էթնիկական խմբերում եղել են ինչպես մոնղոլիդ հատկանիշներով հոնները, այսինքնիցիները, գյանգյունները, այլև եվրոպեոիդ ռասայական հատկանիշներ ունեցող դինյիները: Նրանց երկիրն անվանվել է *Խակասների երկիր*⁴:

Մոթուն անունը չինարեն հնչել է Մաոթուն, որը նշանակել է *ուժեղ, հսկա*, իսկ ժամանակակից թուրքերենում հնչում և գրվում է *Motun*⁵:

Խորհրդային գրականության մեջ օգտագործվում է նրա անվան *Մոդե* տարբերակը:

Մոդե շանյույի անվան հետ է կապվում նաև օղուգական քսանչորս ցեղերի ժառանգական դասակարգումը:

Չինական աղբյուրների համաձայն դրանք բաժանվել են երկու մասի՝ *արևմտյան (չժուկի) եւ արևելյան (յուկի)*:

Օղուգ խանի վերածված Մոդեի մասին հետազայում տեղեկություններ ենք ստանում Մահմուդ Կաշգարիի (XII դ.) շնորհիվ: Ի տարբերություն չինական աղբյուրների՝ արդեն նոր շրջանում Օղուգի հոր անունը Քուն խան է, իսկ Աբուլղազիի մոտ՝ Քարա խան⁶:

Օղուգ խանի հայտնի բարեփոխումը Կաշգարիի մոտ մույնպես մեծ տեղ է գրավում, սակայն քսանչորս ցեղերի փոխարեն Կաշգարին թվում է քսաներկուսը, որոնց նա ավելացնում է խալաջների երկու ցեղերի՝ դրանց թիվը հասցնելով քսանչորսի:

«Իմ պապ Քորքուդի գիրքը» էպոսում օղուգական ցեղերը բաժանվում են Իչ օղուգ և Թաշ օղուգ խմբերի:

Ահա , Իչ թեին պատկանող այն օղուգական ցեղերի անվանումները Մ. Կաշգարիի մոտ, որոնք Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակներում հաստատվելուց հետո մեծ դեր են խաղացել տեղի ժողովուրդների կյանքում. քընըք, կայը, բայանդուր, իվա, սալգուր (սալոր, սալըր), աֆշար (սուշար, ավշար), և այլն:

Օղուգական ցեղերի և նրանց հզոր առաջնորդի մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք նաև Իբն Ֆադլանի, Ալ Մաստուդիի մոտ, իսկ հետազայում վերոհիշյալ ցեղերի դասակարգմանը հանդիպում ենք Ռաշիդ-ադ-Դինի (XIV դ.), Աբուլղազիի (XVII դ.) մոտ, որոնց հիշատակություններում հստակ երևում են դարերի ընթացքում օղուգական ցեղերի կազմում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ցեղանվանումների նոր տարբերակները և ցեղային նոր կազմավորումները⁷:

Մեր ժամանակակից թուրք պատմաբան Հուսեյն Նամըք Օրքունը, իր «Turk Tarihi» աշխատության մեջ օղուգական ցեղերին երկու մասի բաժանելիս, այս երկու թեները անվանում է *Ucok* և *Bozok*, սակայն նրա գրքում քընըք և բայանդուր ցեղերը գտնվում են առաջին, իսկ կայը և ավշար ցեղերը՝ երկրորդ ցեղախմբում:

Օրքունի մոտ ցեղերի երկու ճյուղավորումներից յուրաքանչյուրը բաժանվում են երեք թեի: Սրանք բնության երևույթների անվանումներ են⁸:

Ինչպես երևում է վերը թվարկածից, տարբեր աղբյուրներում անձանց անունների և ցեղերի փոփոխություններ կան, սակայն բոլորի մոտ ընդհանուր պատկերը մույնն է:

Իսկ ինչու պատմական ասպարեզից դուրս մնաց Մոդե անունը՝ իր տեղը զիջելով Օդուգին:

Պատմական գրականության մեջ այս հարցը բազմիցս քննարկվել է և շատ տարակարծությունների տեղիք է տվել: Մոդե շանյուի անվան վերափոխումը Օդուգի, մեր կարծիքով, կապված է այն ցեղերի գոյության և հզորացմամբ, որոնք հնուց դասակարգված են *Օդուգական* կոչվող հայտնի ցեղերում, և նրանց էթնոնիմիկայի ստեղծման հարցում նշանակալի են եղել այդ ցեղերի հավատալիքներն ու պաշտամունքային առարկաները:

Հայտնի է, որ Չինաստանի հյուսիսային հարևաններ հոննական ցեղերը չինական աղբյուրներում նշվում են չորս հայտնի և բավական հզոր տներով՝ *Լան, Բու Յիո, Խուան*: Ա. Ն. Բերնշտամը այս չորս տներից Խուանը համարում է հին օդուգական տունը, կամ ավելի ճիշտ ցեղախումբը: Հեղինակը մանրամասնորեն վերլուծում է այս տան անվան լեզվաբանական փոփոխությունները մինչև վերջինների՝ Միջին Ասիա հասնելը, ուր նրանց գուր դարձած էթնոնիմը փոխվում է գուգի⁹:

Հին քյուրքերենում օգ բառը նշանակել է նետ և գրվել է դ հնչյունով, ուզը հին քյուրքական հոգնակիակերտ վերջածանց է: Օդուգ հին քյուրքերենում նշանակել է նետեր:

Սեգ հայտնի է, որ հնագույն օդուգական ցեղերը պաշտել են ցուլ կենդանին, որը հին քյուրքերենում հնչել է օքուգ կամ օդուգ: Այս դեպքում օդուգ բառը գրվում է ք(k) հնչյունով:

Կարող ենք եզրակացնել, որ Մոդե շանյույին իր հետնորդ ցեղակիցներն տվել են Օդուգ անունը՝ որպես հզորության և պատվո նշան:

Ժամանակի ընթացքում Մոդեն՝ իբրև իրական պատմական անձնավորություն, իր գործունեությամբ հանդերձ մղվել է հետին շարք և իր հետնորդ ցեղերի, ապա ժողովուրդների մեջ արմատանալով՝ մնացել իբրև Օդուգ խան: Թեև այդ ցեղերի կյանքում մ.թ. (VII-VIII) դարերից սկսած մեծ դեր է խաղացել մահմեդականությունը իր սահմանափակող դոգմաներով, բայց այն ի գործու չի եղել օդուգական ծագմամբ ցեղերի, ապա ժողովուրդների միջից հանել իրենց նախկին հավատալիքային ավանդույթները:

Այդ թվում, անկասկած, դժվար է մոռանալ և կորցնել էթնոնիմիկան և հզոր նախահոր կերպարը:

THE ANCESTOR OF OGUZ TRIBES MOTUN SHANYUY

The ancestor of some Turkic speaking peoples is considered to be the shanyuy Motun, who is still known among these peoples as Khan Oguz. The name Motun has been given to him, when hunns lived near the north-western Chinese territories and have gained power in these territories during III-I BC. Oguz tribes have been included in the Great Hunnic Empire. Then in I- V centuries AD these tribes spread into the Middle East and managed to create some of modern Turkic peoples of the Middle East. The name Motun has been changed into Oguz under the new cultural conditions. These Turkic speaking tribes have survived under various cultural, political situations, but the great ancestor's name and honour has lived among these peoples till nowadays.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Воровьева М., Проблема Большого Хорезма, Этнография и археология Средней Азии, М., 1970, с. 38-40, նույն ժողովածուից տե՛ս նաև՝ Смирнов К., Кочевники Северного Прикаспия, с. 74-76.
2. Бернштам А., Очерк истории гуннов, Л., 1951, с. 219-220.
3. Потапов Л., Очерк истории алтайцев, М.-Л., 1953, с. 79-82.
4. Бернштам А., Историческое прошлое киргизского народа, Л., 1951, с. 4-8.
5. Orkun H., Türk Tarihi, Bölüm II, Ankara, 1946, s. 39-40.
6. Корогли Х., Огузский героический эпос, М., 1976, с. 22.
7. Orkun H., նշվ. աշխ., էջ 39:
8. Бернштам А., Очерк истории гуннов, Л., 1951, с. 227.